
KOEN OTTENHEYM

De limes als legende

*De herontdekking van
de Romeinse rijksgrens en de
architectuur in Europa
1450-1720*

Boom – Amsterdam

Het onderzoek voor dit boek maakt deel uit van het project ‘Constructing the Limes: Employing citizenscience to understand borders and border systems from the Roman period until today’ (C-Limes), gefinancierd door de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO) als onderdeel van de Nederlandse Wetenschapsagenda [2021-2026, projectnummer: NWA.1292.19.364].

Afbeelding omslag

Abraham Ortelius, ‘Belgii Veterus Typus’, 1594

Vormgeving omslag

Brigitte Slangen

Vormgeving binnenwerk

Studio Maud van Rossum

© 2026 Koen Ottenheym | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Auteursrecht ten aanzien van tekst- en datamining en machinelearning is nadrukkelijk voorbehouden. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl.

No part of this publication may be reproduced in the context of text and data mining for any other purpose which is not expressly permitted by law without the written permission of the publisher.

ISBN 9789024475971

NUR 648, 680

www.boom.nl

*De tijd sloopt slordig, morst herinneringen,
laat kiekjes over en lekt residu
van hoe het was voordat het werd als nu.
Geheugen woont in de gewoonste dingen.*

*Ilja Leonard Pfeijffer
Museum De Lakenhal, Leiden*

Inhoud

Inleiding 10

- 1 **De herontdekking van de randen van het Romeinse Rijk in de vijftiende eeuw** 28
 - De val van Constantinopel (1453) en de vacante keizerskroon 29
 - De reactie in Rome van Enea Silvio Piccolomini (paus Pius II): de klassieke oudheid als retorisch argument 38
 - Hongarije: Matthias Corvinus en de herinnering aan de Romeinen langs de Donau 45
- 2 **Het Heilige Roomse Rijk: Romeinen en Germanen langs de Donau en de Rijn** 58
 - De herontdekking van de ‘Duitse’ oudheden in de vijftiende en zestiende eeuw 60
 - De keizer en zijn antieke voorgangers 90
 - Nieuwe ‘antieke’ kastelen langs de limes 100
 - De rijkssteden en hun stadhuisen 114
 - Herinneringen aan Germanen en Romeinen 134
- 3 **De Noordelijke Nederlanden: Bataven, vrienden en bondgenoten van de Romeinen** 140
 - De speurtocht naar het Romeins-Bataafse verleden 142
 - Kastelen en tempels langs de limes 155
 - Antieke steden in de Noordelijke Nederlanden 180
 - Een eigen ‘Bataafse’ stijl? 197
- 4 **Noord-Engeland en Schotland: de twist om de grens van de beschaving** 208
 - De bestudering van Romeins *Britannia* 213
 - Britannia Inferior en de Muur van Hadrianus 218
 - Caledonia en de Wal van Antoninus Pius 231
 - De limes als cultuurgrens 253
- 5 **Bij de Zuilen van Hercules: de erfenis van de Romeinen en Arabieren aan de Straat van Gibraltar** 258
 - Andalusië 260
 - Marokko 296
 - Zuilen voor de keizer en de kalief 321

Besluit: de vele gedaanten van de herleving van de limes 326

Noten 337

Literatuur 356

Woord van dank 375

Illustratieverantwoording 376

Register op plaatsen 378

Register op personen 380

Kaart van het Romeinse Rijk. Abraham Ortelius, 'Romano Imperii Imago', 1595

50 IDIE S.

Inleiding

There is perhaps no one thing, which the most polite part of mankind have more universally agreed in, than the value they have ever set upon the remains of distant times.

— John Vanbrugh, 1709¹

Het verleden en de actualiteit

De mens wil zien, de kunst zal tonen. In 1665 werd de raadzaal in het stadhuis van Nijmegen verrijkt met een bijzonder schilderij van bijna twee bij twee meter, geschilderd door Nicolaas van Helt Stockade [afb. 1].² Het verbeeldt het bondgenootschap van de Romeinen met de Bataven, de Germaanse stam die rond het begin van onze jaartelling leefde in het gebied tussen de grote rivieren, op het legendarische ‘Eiland der Bataven’ (de Betuwe). Centraal staan twee strijdvaardige vrouwen die elkaar de hand reiken: de personificaties van ‘Rome’, links, en ‘Batavia’, rechts. Achter hen staan de deugden ‘Gezag’ (in harnas en met een wetboek onder haar arm) en ‘Wijsheid’ (met een spiegel, om tot zelfkennis te komen), en boven hun hoofden zweeft de ‘Vrede’ die aan beiden een krans van olijfbladeren schenkt, als symbool van de vriendschap tussen beiden. De stroomgod van de Tiber ligt aan de voeten van ‘Rome’ en de Waal en de Rijn liggen bij ‘Batavia’. Rome is herkenbaar aan het wapenschild met ‘S.P.Q.R.’ (*Senatus Populusque Romanus*) en een doorkijkje op de Engelenburcht. Bij Batavia is het Valkhof in Nijmegen afgebeeld en het wapen aan haar voeten is dat van het hertogdom Gelre. Voor de tijdgenoten was de boodschap van dit schilderij duidelijk: Batavia was een gelijkwaardige bondgenoot van het Romeinse Rijk, dat antieke land van de Batavieren was de directe voorloper van de provincie Gelderland, en Nijmegen was vanouds de hoofdstad van dat land.

Dat was allemaal tamelijk aanmatigend want Gelderland had toen niet één maar drie hoofdsteden. Naast Nijmegen waren dat Arnhem en Zutphen. De gelijk-schakeling van het Romeinse Rijk met Batavia, en van de stad Rome met Nijmegen was uiteraard ook een schromelijke overdrijving. Die historische band met Rome was echter geen fabeltje; daar zat een kern van waarheid in. De Bataven hadden inderdaad een verdrag met de Romeinen gesloten waardoor zij niet als overwonnen volk schatplichtig waren aan Rome. In ruil daarvoor moesten zij echter wel op andere manieren een bijdrage leveren, onder meer door een fors aantal hulptroepen voor het Romeinse leger bijeen te brengen. En Nijmegen was inderdaad in de eerste eeuwen van onze jaartelling een beduidende stad aan de noordelijke grens van het uitgestrekte Romeinse Rijk, met een groot garnizoen ernaast, maar dat maakt het natuurlijk nog geen evenknie van Rome. Daarbij was het ook niet de hoofdstad van

de Bataven zoals het schilderij suggereert, maar een Romeinse stad. Desondanks was het in 1665 blijkbaar wel relevant om die 1500 jaar oude geschiedenis in een ‘opgepimpte’ versie in herinnering te roepen, met die vermeende voorouders op de grens van het Romeinse Rijk en hun Romeinse vrienden.

Dit schilderij brengt ons direct bij de centrale vragen van dit boek: waarom werd die antieke geschiedenis van de voormalige Romeinse rijksgrens vanaf de late vijftiende eeuw, meer dan duizend jaar na de teloorgang van dat wereldrijk, op vele plaatsen in Europa weer met zoveel bravoure en overtuiging naar voren gebracht? Wat wilde men bereiken met die vergelijking van de eigen stad, land of familie met de antieke geschiedenis, zowel met Romeinse gezagdragers als met de historische ‘inheemse’ bewoners van de streek? Waarom werd bijvoorbeeld de middeleeuwse burcht van het Valkhof als centrum van de Bataafse macht gepresenteerd? Welke kennis had men eigenlijk van de klassieke oudheid in eigen land? En hoe werden die kennis, ambities en ideeën over de continuïteit van het verre verleden met de eigen tijd zichtbaar gemaakt? Welke rol speelden de resten van antieke gebouwen daarbij en hoe werkte dat door bij de bouw van nieuwe prestigieuze bouwprojecten zoals kastelen, landhuizen en raadhuizen?

Bij het zoeken naar antwoorden op dergelijke vragen is het goed om een paar uitgangspunten in herinnering te roepen: in de vijftiende en zestiende eeuw gold het Romeinse Rijk als hoogtepunt van de wereldgeschiedenis en de Romeinse cultuur werd algemeen beschouwd als de climax van de menselijke beschaving. Niet alleen de slagkracht en professionele organisatie van de Romeinse staat en het leger dwongen respect af, ook het technische vernuft. Diverse bouwkundige hoogstandjes in weg- en waterbouw en architectuur waren sindsdien niet meer overtroffen, zoals de kilometerslange aquaducten op verschillende plaatsen in Europa, de koepel van het Pantheon en de megalomane gewelven van de keizerlijke thermen in Rome [afb. 2]. Men beseftte dat er sindsdien veel kennis verloren was gegaan en dat was ook een aanleiding om de antieken zorgvuldig te bestuderen. Door de Romeinen na te volgen meende men zelf, in de eigen tijd, vooruitgang te kunnen boeken op allerhande aspecten van het menselijk bedrijf. Daarnaast konden sommige gezagsdragers, vorsten, edelen of stadsregeringen, hun status en imago verstevigen of verbeteren als ze een directe band met het Romeinse verleden konden aantonen. Anciënniteit was immers een sleutelbegrip in de vroegmoderne maatschappij: de ouderdom en continuïteit van een dynastie, volk of stad was bepalend voor de onderlinge rangorde. Anciënniteit gaf aanzien, voorrang, privileges, en daarmee dus ook macht.³ Wat de bekende Engelse schrijver Daniel Defoe in 1724 over Wales schreef, was eigenlijk op de hele Europese samenleving van toepassing: 'Zij beoordelen elkaar aan de hand van hun ouderdom: de lange geschiedenis van hun huizen en van hun

1 ↖

Het verbond tussen de Bataven en de Romeinen, Nicolaas van Helt Stockade, 1665, olieverf op doek, 192 × 205 cm

2 →

Rome, restanten van de Thermen van Caracalla, 212-217 n.Chr.

families en dergelijke; maar bovenal aan de hand van hun historische helden.’⁴ Dit soort historische continuïteit kon zichtbaar gemaakt worden in stambomen en wapenschilden maar ook in ‘oude’ en dus eerbiedwaardige architectuur. Ridderlijke voorouders uit het verre middeleeuwse verleden waren een minimale vereiste voor aanzien, macht en invloed, maar de overtreffende trap hierbij was een aantoonbare band met het Romeinse verleden.

Een dergelijke belangstelling voor de oudheid van de eigen stad of streek, en de zoektocht naar een respectabele oorsprong van een volk, stad, of adellijke dynastie, kwam vanaf de vroege vijftiende eeuw vooral in Italië voor, met name in Florence en omstreken. Vanaf de tweede helft van die eeuw werd het allengs een Europees verschijnsel, ook ten noorden van de Alpen. Voor de streken aan weerszijden van de Donau en de Rijn, die eeuwenlang samen de noordelijke grens van het Romeinse Rijk hadden gevormd, gold daarbij nog een bijzonderheid. In de nieuwe landen die hier lang na het einde van de Romeinse grootmacht waren ontstaan, markeerden deze rivieren niet langer een grens maar vormden zij juist het verbindende middelpunt, zoals de Donau in Hongarije, Oostenrijk en in Beieren, en de Rijn in het westen van Duitsland en in de Nederlanden. In deze streken lagen de wortels van de eigen samenleving of dynastie daarom niet alleen in het glorieuze en alom bewonderde Romeinse Rijk, maar ook in de geschiedenis van de ‘overzijde’ van de voormalige grens. Een deel van deze oorspronkelijke bewoners had met de Romeinen samengeleefd, waardoor ook zij deel uitgemaakt hadden van de verfijnde cultuur en beschaving van de antieke wereld. Het andere deel van die bevolking, ‘aan de overzijde’ van de grens, was weliswaar ruwer en ‘barbaarser’ dan de stamgenoten aan de Romeinse zijde van de grens, maar dankzij hun onverdroten moed hadden zij de Romeinen buiten de deur kunnen houden en de oude vrijheid weten te bewaren. Na de val van het Romeinse Rijk hadden beide delen van die zogenaamde ‘oorspronkelijke’ bevolking de macht overgenomen en zo samen de basis gelegd voor het land dat tot in de eigen tijd was blijven voortbestaan, althans, dat was de veelvoorkomende gedachte in de vroegmoderne tijd. Alleen in het noorden van Brittannië lag dat anders want daar gold de antieke Muur van keizer Hadrianus ook in de vroegmoderne tijd nog steeds als een harde politieke en culturele grens tussen Engeland en Schotland.

Aldus vormen de herinneringen aan de oude Romeinse limes de verbindende rode draad in de geschiedenissen van al die landen in Europa. Argumenten voor claims op een antieke oorsprong vond men in de antieke teksten en in tastbare artefacten uit de oudheid. Vooraanstaande antieke voorouders of voorgangers werden ingezet als retorisch argument bij allerlei eigentijdse problemen en discussiepunten tussen vorsten, steden of landen. Om dit soort claims te benadrukken moesten de bewijzen daarvoor in het openbaar getoond worden en het beste medium hiervoor was vanouds de bouwkunst. Al in de tijd van keizer Augustus wees de architect Vitruvius in zijn bekende leerboek op de zeggingskracht van architectuur: het juiste *decorum* van een gebouw is van groot belang omdat dit de gewenste ‘stemming’ kan oproepen bij het aanschouwen ervan. Dat betreft zowel de maat, de vorm als de decoratie.⁵ Dat gold niet alleen in de tijd van Vitruvius, maar is iets van alle tijden. Ook in de vroegmoderne teksten over architectuur werd dit geregeld onder de aandacht gebracht. De humanist en pauselijke secretaris Paolo Cortesi,

bijvoorbeeld, adviseerde in 1510 om stadspaleizen vooral niet te sober te ontwerpen want alleen met voldoende representatie (bijvoorbeeld door middel van rijke architectuurvormen en decoraties) kon een gebouw gezag uitstralen op de bevolking. Sobere paleizen zouden daarom eerder een doelwit zijn van plunderingen dan voornaam uitgedoste panden.⁶ In de tweede helft van de zeventiende eeuw sprak Karl Eusebius von Liechtenstein, een van de hoogste edelen in Oostenrijk, zelfs letterlijk over de invloedrijke ‘macht’ (*Wirkmacht*) van een gebouw waaraan geen enkele beschouwer zich kan onttrekken, en waarmee de bouwheer een ‘levende en zichtbare historie’ zal verwerven en een onuitwisbare herinnering bij het nageslacht zal nalaten.⁷

In de zorgvuldig bedachte vormgeving van prestigieuze residenties, landhuizen, stadhuizen of stadspoorten konden ook de gewenste ideeën over de antieke oorsprong van stad, land of familie permanent onder de aandacht worden gebracht. De Engelse architect en toneelschrijver John Vanbrugh verwoordde in 1709 de retorische kracht van architectuur bij het verbeelden van geschiedenis als volgt:

Het beschaafde deel van de mensheid is het er unaniem over eens dat er misschien niets waardevollers bestaat dan de restanten van lang vervlogen tijden. Onder de verschillende soorten van zulke oudheden, hebben gebouwen het meeste aanzien, sommige vanwege hun pracht of bijzondere kunstzinnigheid of anderszins. Want zulke gebouwen roepen levendige en aangename gedachten op (meer dan de geschiedschrijving alleen zou kunnen bereiken) over de personen die hier vroeger hebben gewoond, over de bijzondere zaken die zich hier hebben afgespeeld of over de bijzondere aanleidingen om deze gebouwen indertijd op te richten.⁸

Zowel historische gebouwen als nieuwe architectuur konden dergelijke associaties oproepen, zoals we nog zullen zien. De herleving van de belangstelling voor de klassieke oudheid en de nieuwe toepassingen en inventies in de trant van de antieke vormtaal in monumentale kunst en architectuur (aangeduid als *all’antica*) waren dan ook niet zomaar een ‘modeverschijnsel’. Zij maakten deel uit van een intellectuele en artistieke strategie om de banden met het verre maar hooggewaardeerde verleden aan te halen en op een overtuigende manier, met zeggingskracht uit te dragen.

De limes en de grenzen van het Romeinse Rijk

Volgens de Romeinse dichter Vergilius hadden de goden Rome een *imperium sine fine* toebedeeld, een rijk zonder grenzen in ruimte en tijd: universeel en eeuwig zou het zijn.⁹ Daar leek het eeuwenlang ook naar. De kleine stadsstaat in Latium was in de tijd van Vergilius en keizer Augustus (r. 27 v.Chr.-14 n.Chr.) uitgegroeid tot een grootmacht die bijna alle landen rondom de Middellandse Zee beheerste. Sinds het midden van de eerste eeuw v.Chr. waren daar ook grote delen in het noorden bijgekomen door de verovering van Gallië en de streken ten westen van de Rijn door Julius Caesar rond 50 v.Chr. en de eerste succesvolle militaire campagnes in Germania

3 Het Romeinse Rijk in het begin van de tweede eeuw n.Chr.

rond het begin van de jaartelling door Tiberius en Drusus, de zonen van keizer Augustus. Maar de oneindigheid die de goden hadden beloofd, bleek uiteindelijk niet onbeperkt. De grote nederlaag in 9 n.Chr. in het Teutoburger Woud, in het noorden van Germanië, maakte een einde aan de expansie naar het oosten, waarna de Rijn voortaan de grens zou markeren. Elders volgden wel nog aanzienlijke uitbreidingen, zoals de verovering van Brittannië door keizer Claudius vanaf 43 n.Chr. en de opmars van keizer Trajanus in Dacië, ten noorden van de Donau, en in Klein-Azië in het begin van de tweede eeuw. Onder Trajanus en zijn opvolger Hadrianus bereikte het rijk zijn maximale grootte, maar hierna bleken verdere veroveringen niet meer mogelijk of wenselijk en aldus werden er aan alle zijden grenzen gesteld aan het ‘grenzeloze rijk’ [afb. 3].¹⁰

In Europa zouden de Rijn en de Donau tot omstreeks het jaar 400 de noordgrens markeren. De Romeinen hadden de gebieden ten zuiden en westen van deze grensrivieren in een aantal grote provincies opgedeeld, met achtereenvolgens, vanaf de monding van de Donau in de Zwarte Zee naar het westen: Moesia Inferior en Superior (ongeveer ter hoogte van het huidige Roemenië), Pannonia (Hongarije en het oosten van Oostenrijk), Noricum (Oostenrijk ten westen van Wenen), Raetia (Zuid-Duitsland), Germania Superior (het zuidelijke deel van het Rijn) en Germania Inferior (het gebied langs de bovenloop van de Rijn, ongeveer vanaf Bonn tot aan de Noordzee). Het Romeinse gebied tussen Rijn en Donau was in de tweede eeuw van het Germaanse land gescheiden door de zogenoemde ‘Raetische limes’, een zware houten wal die over een lengte van 550 kilometer was opgetrokken, grofweg tussen Koblenz en Regensburg.

Tegenwoordig is het gebruikelijk om het Romeinse grensgebied, inclusief de

keten van militaire infrastructuur zoals wallen, wachttorens, forten en legerkampen, aan te duiden als de ‘limes’. Hoewel die term ook in dit boek op deze manier wordt gebruikt, is het goed te realiseren dat deze betekenis er pas een eeuw geleden aan is gegeven en dat de Romeinen dat woord niet op deze manier gebruikten.¹¹ Met de *limes* bedoelden de Romeinen doorgaans de verbindingroute die langs de grens liep en de verschillende forten met elkaar verbond. Als de grens door een rivier werd gemarkeerd, werd die als *ripa* (oever) aangeduid. De grens als eindpunt van het rijk werd door hen aan geduid als *terminus*. Overigens was die aaneengesloten reeks van forten zeker geen ‘ijzeren gordijn’. Voor het grootste deel gold de grensmarkering namelijk niet als het einde van de Romeinse invloed en het begin van een andere mogendheid (alleen aan de grens met het Perzische rijk lag dat anders). Ook aan de overzijde van de Rijn en Donau waren de Romeinen actief. Soms werden er militaire expedities in die gebieden ondernomen, soms waren er meer permanente vooruitgeschoven posten aanwezig, maar in ieder geval was er altijd een levendige uitwisseling en handel tussen beide zijden van de limes. Romeinse luxeproducten vonden ook hun weg naar Scandinavië, zoals de twee prachtige massief zilveren bekers laten zien die in een graf in Denemarken zijn gevonden [fig. 4].¹² Ook in omgekeerde richting waren er contacten: de voedselvoorziening van de Romeinse legers aan de grens was deels gebaseerd op de veeteelt en landbouw in de streken ten noorden van de limes.¹³ Daarom kan de limes beter worden opgevat als een *grensgebied* dat zich aan beide zijden van de rivieren uitstrekte. De grote rivieren, zeker die in de Nederlanden, waren dan ook een belangrijke verkeersader voor de Romeinen, een transportzone waarlangs de steden en castella bevoorraadt werden. Een belangrijke opgave van die forten langs de rivieren was de bescherming van de scheepvaart, niet per se het afwenden van een invasie.

In de laatantieke tijd was het karakter van het Romeinse Rijk drastisch gewijzigd. Keizer Constantijn had in 330 het centrum van het uitgestrekte rijk naar het oosten verplaatst en op de plek van een oude Griekse nederzetting zijn nieuwe hoofdstad gesticht die ‘Constantinopel’ werd genoemd. Aan het eind van die eeuw, in 395, werd het Romeinse Rijk definitief verdeeld in een oostelijk en een westelijk deel, elk met een eigen keizer aan het hoofd. Vanaf dat moment waren er dus twee Romeinse keizers. Het oostelijke rijk bleef nog bijna duizend jaar bestaan en kende

4 Romeinse zilveren bekers uit de eerste eeuw v.Chr. met scènes uit Homerus' *Ilias*, gevonden in een graf op het Deense eiland Lolland uit ca. 50 n.Chr.